

9. Драгоманов М. П. Переднє слово // Історія філософії України. Хрестоматія. – К., 1991. – С. 374.
10. Молчанов М. Державницька думка М. Драгоманова. – К., 1994. – С. 12.
11. Драгоманов М. П. Цит. праця. – С. 374.
12. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. – К., 1999. – С. 398.
13. Захарченко М. В., Бурлачук В. Ф., Молчанов М. О. Соціологічна думка на Україні. – К., 1996. – С. 249.
14. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 274.
15. Там само. – С. 274.
16. Лисяк-Рудницький І. Цит. праця. – С. 346.
17. Там само. – С. 354 – 355.
18. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Мюнхен, 1983. – Т. 3. – С. 14.
19. Там само. – С. 251.
20. Там само. – С. 293.
21. Международные акты о правах человека. – С. 39.
22. Політологія / За ред. Семківа О. І. – Львів, 1993. – С. 283.
23. Лісовий В. Феномен громадянства. – К., б/р. – С. 11.
24. Малицкий А. Л. Советская Конституция. – Х., 1924. – С.27– 28.
25. Лінецький С. Демократичний ідеал як чинник формування системи духовних цінностей громадянського суспільства // Нова політика. – 1997. – № 3. – С. 16.
26. Политология / Под ред. Василика М. А. – СПб., 1999. – С. 192.
27. Арато Е., Коген Д. Відродження, занепад та реконструкція концепції громадянського суспільства // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 25.
28. *Право и власть*. – С. 330.

The article explored the idea of national scientists of the second half of the XIX - first half of the XX century of civil society and social legal state, the interaction of their institutions. Through the analysis of M.Dragomanov and V.Lipinsky retrospectively disclosed genesis of the national legal doctrine on the issue of social development.

В статтє досліджують ідеї отечественных ученых второй половины XIX – первой половины XX веков о гражданском обществе и социальном правовом государстве, взаимодействия их институтов. Посредством анализа работ М. Драгоманова и В. Липинского ретроспективно раскрывается генезис отечественной правовой мысли о важной проблеме общественного развития.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО І ПРАВОЗАХИСНОГО РУХІВ 60–80-х РОКІВ ХХ СТ.

Шевченко О. М.,

*кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
відділу теорії та історії приватного права
НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України*

В статті проаналізовано комплекс світоглядних уявлень українських дисидентів та правозахисників у 60 – 80-ті роки ХХ ст., які, відстоюючи права людини, вважали вартісністю людської особистості провідною рисою, що властива як для розвитку демократичного суспільства в цілому, так і для українських громадських традицій зокрема.

Ключові слова: права і свободи людини, дисидентський рух, правозахисний рух.

Реальним критерієм демократичного прогресу суспільного розвитку, становлення правової держави та громадянського суспільства є створення умов для забезпечення законних прав людини, всебічної реалізації особи, її інтересів, устремлінь у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Саме тому ідеї демократизації суспільного життя, відстоювання економічних, політичних, громадянських та соціальних свобод людини, правового забезпечення автономії життєдіяльності особи у приватній сфері стали важливими світоглядними засадами для діячів українського дисидентського і правозахисного руху 60–80-х років ХХ ст. та посіли чільне місце в його програмних документах.

За радянських часів різні причини спонукали людей ставати дисидентами. Більшість з них не були політиками, зокрема, як пише дисидент Іван Сокульський: «Я не політик (це не моє покликання) і не маю ніякої політичної програми... Хочу лише одного: реалізувати себе як особистість. Має ж людина якесь призначення у світі, окрім тої «єдиноправильної» соціальної програми, що її наперед, ще до народження, визначили для неї – людини – партія та вожді! Хто ж має право відняти в людини її найвище призначення, особисте покликання, її духовність – хай і в ім'я найвищих ідей? Хто, здавалось би, може не дозволити

мені бути собою, бути індивідуальністю?» [1, с.709]. Фактично, як зазначає американський дослідник дисидентського руху в Україні Я. Білоцеркович, саме конфлікт цінностей у таких сферах як:

- «1. Національне самовизначення України проти політичного підкорення її СРСР.
2. Мовний, культурний та етнічний плюралізм замість русифікації і національної асиміляції.
3. Свобода релігії замість репресій та переслідувань її і активного запровадження атеїзму.
4. Верховенство особи над державою і суспільством проти верховенства партії, держави і суспільства над особою.
5. Демократичні свободи слова, преси, зібрань, організацій, виборів, права на еміграцію проти авторитарних обмежень свободи слова, зібрань, організацій, виборів і права на еміграцію.
6. Влада закону проти підкорення закону інтересам партії і держави.
7. Збалансований економічний розвиток, децентралізація, свобода профспілок, право на страйк і повна зайнятість замість надто централізованої командної економіки, орієнтованої мілітаривно, контрольованих партією профспілок і відсутності права на страйк.

8. Соціальна і національна рівність замість соціальної і національної нерівноправності і дискримінації» [2, с. 67–68], спричинив значною мірою процес взаємного відчуження держави і дисидентів. Невдоволення існуючим станом речей в радянській державі щодо забезпечення і реалізації низки прав і свобод людини призводило до об'єднання проти тоталітарної держави, що стверджувалася на українських землях. Радянська влада, не припускаючи будь-якого інакомислення, навіть абсолютно нейтрального, придушувала будь-які його прояви, що не відповідали її ідеологічній доктрині. Загалом, як зазначає український поет Ігор Калинець, дисидентами ставали незгодні «із офіційною ідеологією ... В нашому понятті дисиденти – це були ті люди, які в тій чи іншій мірі виступали проти марксистсько-ленінської ідеології, проти внутрішньої чи зовнішньої політики Радянського Союзу – тобто ті люди, які стали на захист прав людини, прав нації» [3, с. 19].

Дисидентський рух в Україні був набагато політизованішим, ніж загальносоюзний. Так, в ньому можна виокремити два дисидентські напрями: 1) політичний, основою якого стала ідеологія ОУН-УПА (значно поширений в Західній Україні) та 2) культурницький, погляди представників якого еволюціонували від прагнень реформування радянської системи з метою побудови в СРСР «соціалізму з людським обличчям» до необхідності боротьби за створення незалежної Української держави (переважно поширений у Києві та Центральній Україні). Згодом, у середині 70-х років ХХ ст., правозахисний рух в Україні поєднав у собі відстоювання індивідуальних прав особи (громадянських, політичних, соціальних тощо) з правом народу на власну національно-культурну ідентичність та національну державність, визначивши подальші напрями опозиційної діяльності в рамках радянської системи в боротьбі за людську гідність, справедливість, духовну незалежність. Такі цінності як самоповага, індивідуалізм, культ свободи та самовираження, загальнолюдські цінності та гуманізм без сурогатних домішок класового підходу, повага до природних етичних норм стали базовими цінностями для представників правозахисного руху у 70–80-ті роки ХХ ст., в якому, як зазначає Василь Овсієнко, знайшли своє місце «українці і євреї, віруючі різних конфесій і атеїсти, націоналісти й націонал-комуністи, соціал-демократи й анархісти... Це був рух за свободу особи і за культурну самобутність усіх етнічних і релігійних груп, з яких віддавна складалося населення України» [4, с. 14].

Питання про наукове дослідження дисидентського та правозахисного рухів в Україні 60–80-х років ХХ ст. за радянських часів, коли діяльність його представників знаходилась під пильним наглядом репресивно-каральних органів, не могло й порушуватися, а отже, висвітлювалося тільки в закордонних публікаціях. Серед пострадянських вітчизняних досліджень з відповідної тематики слід назвати праці Ю. Курносова, Г. Касьянова, А. Русначенка, Б. Захарова, О. Зінкевича, В. Овсієнка [3–7]. Усвідомлення значення прав і свобод людини як загальнолюдських цінностей, які ґрунтуються на найзагальніших філософсько-етичних засадах суспільних відносин, актуалізують і нині дослідження комплексу світоглядних уявлень українських дисидентів та правозахисників, які, відстоюючи права людини, вважали вартісність людської особистості провідною рисою, що влас-

тива як для розвитку демократичного суспільства загалом, так і для українських громадських традицій, зокрема. Дослідження цього аспекту і стало метою даної статті.

Дисидентські організації, які мали за мету відстоювання демократичних прав і свобод людини почали виникати ще у середині 50-х років ХХ ст. Одним з таких об'єднань стала група «Реалістичний робітничий гурток демократів», яку створили навесні 1956 р. у Донецьку молоді робітники Є. Доніченко, М. Малий, А. Сергієнко, А. Гапченко, С. Володченко, Ю. Мациков, брати Мельникови. Основним завданням підпільної політичної організації була зміна влади з метою демократизації суспільства, про що свідчить зміст листівок: («Ніякої підтримки комуністам. Геть радянську владу», брошура Є. Доніченка «Что такое демократы?» та статті «Декларация прав трудящихся», «Демократичне вчення нашої партії» тощо) [7, с. 239–240], що розповсюджувались групою. Гурток здійснював і правозахисну діяльність, зокрема, Є. Доніченко і А. Сергієнко направили від імені робітників підприємств Донбасу листи до Президії Верховної Ради СРСР щодо звільнення політичних в'язнів. Проте вже у серпні 1957 р. члени групи були заарештовані, а у листопаді того самого року їх було засуджено. Аналогічні організації, що поширювали демократичні ідеї серед українського загалу, діяли до початку 70-х років в багатьох містах України, зокрема, у Харкові, Києві, Одесі, Луганську, Полтаві.

На початку 1959 р. у Львові Л. Лук'яненко та С. Вірун створили організацію «Українська робітничо-селянська спілка». Згодом до організації увійшли В. Луцьків, О. Лібович, І. Кандиба, Й. Боровницький та І. Кіпиш. Головним завданням організації, як зазначалося в її програмі, була ненасильницька боротьба за громадянські, національні, культурні, економічні права в Україні тощо. Зокрема, йшлося про необхідність організації висунення низки вимог до органів влади щодо демократизації повсякденного життя: дозволу на передплату закордонної преси, українізацію освіти, демократизацію виборів до Рад через висунення альтернативних кандидатів. Організація мала опертися на силу права, зафіксованого в законах країни та задекларованого в міжнародно-правових документах. Фактично група об'єдналася для ведення альтернативної політичної діяльності в рамках існуючої політичної системи й на засадах чинного законодавства. Незважаючи на те, що програма ґрунтувалася на марксистсько-ленінській ідеології, становище України в складі СРСР розцінювалося як колоніальне, відзначалося необхідність здобуття Україною незалежності [7, с. 394]. У зв'язку з цим обґрунтовувалося право УРСР на вихід зі складу СРСР шляхом референдуму та створення власної правової демократичної держави. Боротьба за розширення демократії в СРСР мала стати змістом першого етапу боротьби, адже «в державі, де немає свободи слова, свободи друку, свободи зборів і т. ін., де неможливе реальне висловлювання кожною людиною своїх думок, де неможливе демократичне об'єднання людей у політичні партії, де наскрізь панує примус і сваволя – у такій державі, перш ніж ставити питання про вихід України з Союзу, неминуче повинно бути поставлене завдання завоювання демократичних свобод – не паперових прав на демократичні свободи, які ми маємо по Конституції, – а реальної можливості користуватися демократичними правами і свободами» [7, с. 391]. Сам же

процес демократизації суспільства розглядався як об'єктивний процес, тісно пов'язаний з потребами розвитку продуктивних сил суспільства: «Розвиток продуктивних сил змінює виробничі відносини, а останні вимагають демократизації суспільно-політичного життя. Розширення свободи – процес об'єктивний, і хоч би як його не гальмувало бюрократичне чиновництво, йому не зупинити цей процес» [7, с. 395]. У листопаді 1960 р. під час обговорення проекту програми УРСС з'явилася навіть нова назва майбутньої організації «Спілка боротьби за демократію». В січні 1961 р. розпочалися арешти членів організації, які згодом були засуджені і отримали від 7 до 15 років таборів.

1964 р. можна вважати початком діяльності ще однієї дисидентської організації «Українського національного фронту» (ініціатори Д. Квечко, З. Красівський, згодом до організації ввійшли М. Дяк, Я. Лесів, М. Мельник, І. Губка, Г. Прокопович, М. Качур. Її особливістю є те, що в основу програми організації, що охоплювала перетворення в усіх сферах суспільного життя, були покладені демократичні принципи свободи і рівності, а не принципи марксизму-ленінізму. У постійному періодичному виданні організації «Воля і Батьківщина» побачили світ програмні документи організації, статті, які знайомили читачів з атрибутами української державності, закликали до необхідності ведення визвольної боротьби. «Програмові вимоги Українського національного фронту», які були опубліковані в 1965 р. у № 5 «Воля і Батьківщина», склалися з 7 розділів. Зокрема, у другому розділі програмних вимог «Еволюція російського комунізму і його українська альтернатива» відзначалося, що російська комуністична система тримається на трьох засадах: державності, тиранії, партдиктатурі. Під державністю розуміється всеохоплюючий контроль держави над економікою країни і виробничою діяльністю її населення; під тиранією – необмежена влада партійного вибранця, який має в країні всі можливості для сваволі, терору і тиранії; під партійною диктатурою – повне панування партії у всіх сферах людського життя, включаючи: виробничу, громадську і навіть приватну діяльність громадян. Комуністична партія, завдячуючи процесу зрощення партійного і державного апарату, стала тоталітарною партією. Цьому сприяв і величезний апарат примусу і бюрократії для постійного тиску на народ [7, с. 419–420]. На думку членів організації, тоталітарний комуністичний режим «мусить бути замінений більш розумним суспільним ладом, основаним на справедливості, законності й поважанні природних прав людини» [7, с. 421]. Серед нових форм суспільного ладу називався «народний соціалізм, побудований на принципах самостійності, народовладдя, чи соціальна справедливість і свобода» [7, с. 421]. Народовладдя мало здійснюватися сільськими громадами, міськими радами і національним віче та стати «самодіяльною творчістю мас». Реалізація соціальної справедливості в суспільстві не допустить «як експлуатації людини як окремою людиною, так і державою в цілому, бо вона ґрунтуватиметься на справедливій оплаті праці, розподілі продуктів праці по потребах, і власність, нажити чесною працею, вважатиме недоторканою і священною» [7, с. 421–422]. «Облудному комуністичному світові ми протиставимо асоціацію вільних громадян, права й інтереси яких поважатимуться; суспільство вільне від усяких крайностей, побудоване на засадах рівності, любо-

ві і братства; лад, при якому стане можливим багатство без паразитизму, думка без шаблону, слово без обмежень, робота і освіта для всіх; закон без брехні, свобода без переслідувань, братство без каїнів» [7, с. 422]. В програмі проголошується необхідність створення незалежної Української держави в її етнографічних межах. У четвертому розділі програми серед політичних вимог зазначаються «5. Скасування комедії комуністичних виборів, при яких народ пасивно голосує за наперед призначених кандидатів; передача цієї важливої справи в руки самого народу, без втручання зверху. 6. Надання всім громадянам можливості вільно і без обмежень висловлювати свої думки; поважання їх політичних переконань і релігійних почуттів» [7, с. 424]. В програмі відзначалась необхідність забезпечення в державі «15. Свободи друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм. 16. Сприяння культурним взаємозв'язкам з іншими народами, право вільного виїзду громадян за кордон для навчання, лікування та пізнання життя й культури інших народів. 17. Амністія всім засудженим, ув'язненим в тюрмах і концтаборах. Надання їм громадських прав та можливості працювати» [7, с. 426]. Після направленої «Меморандуму Українського національного фронту» до ХХІІІ з'їзду КПРС, а у липні 1966 р. «Звернення вищим урядовим чиновникам на Україні» від Центрального провладу Українського національного фронту у березні 1967 р. розпочалися арешти членів організації, яким інкримінувалися зрада батьківщини (ст. 56 ч. 1 КК УРСР) та створення антирадянської організації (ст. 64 КК УРСР).

Наприкінці 60-х років поширюється й український правозахисний рух. Так, членами «Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР» – першого правозахисного об'єднання в країні у 1969 р. стали Г. Алтунян, Л. Плющ. Головною формою боротьби правозахисників з існуючим режимом стало проведення кампаній з підписання листів, заяв, звернень з питання забезпечення прав людини в СРСР до різних вітчизняних та міжнародних органів.

Осередки опозиційної влади інтелігенції, яка згуртувалася навколо ідеї захисту прав людини, знаходилися також і в Одесі (Н. Строката, В. Барладяну, Г. Михайленко, Л. Тимчук, Р. Палатник та інші), Харкові (Г. Алтунян, В. Недобора, В. Пономарьов, А. Левін), у Дніпропетровську (І. Сокульський, О. Кузьменко, М. Береславський) та в інших українських містах [4, с. 27].

21 грудня 1971 р. було створене перше українське правозахисне об'єднання «Громадський комітет захисту Н. Строкатої» [3, с. 105]. Заяву про його заснування підписали В. Чорновіл, І. Стасів-Калинець, В. Стус, Л. Тимчук, П. Якір. Об'єднання створювалося невдовзі після арешту дисидентки Ніни Строкатої (1971 р.) на її захист, а його діяльність мала здійснюватися на засадах Конституції СРСР та міжнародно-правових актів, зокрема, Пакту про громадянські та політичні права, Загальної декларації прав людини ООН.

Переслідування віруючих низки конфесій в зазначений період за релігійною ознакою спричинило створення ряду правозахисних організацій з метою захисту прав віруючих. Зокрема, у лютому 1964 р. було створено правозахисну організацію ЄХБ «Рада родичів в'язнів євангельських християн-баптистів», яку очолила Лідія Вінс. Організація збирала та поширювала інформацію щодо

репресій проти баптистів в СРСР, допомагала родичам ув'язнених. Зокрема, організація з 1964 р. видавала «Чрезвычайные сообщения», а з 1971 р. «Бюллетень Совета родственников ЕХБ». Згодом, з середини 70-х років, перебуваючи у вимушеній еміграції, секретар РЦ ЄХБ Георгій Вінс активно відстоював права віруючих в СРСР, організував представництво РЦ ЄХБ в США.

9 вересня 1982 р. було створено правозахисну організацію на захист прав віруючих УГКЦ «Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви в Україні» у складі Й. Терелі (голова), Г. Будзінського (секретар), отців Ігнатія та Діонісія, С. Петраш-Січко. Меморандум групи до Уряду УРСР засуджував Львівський Собор 1946 р. та містив вимоги щодо легалізації УГКЦ. Після арешту 24 грудня 1982 р. Й.Терелі виконуючим обов'язки голови групи став В. Кобрин, який був автором ряду звернень на захист УГКЦ, сприяв виданню та поширенню «Хроніки української католицької церкви». 12 липня 1983 р. група порушувала перед Міністром внутрішніх справ УРСР питання щодо реєстрації парафій УГКЦ та перегляду справи Й.Терелі. Вийшовши на волю у грудні 1983 р. після ув'язнення, Й.Тереля у зверненні до Голови німецьких католиків Ганса Майера деталізував інформацію про злочини радянської влади проти церкви, націй, людства, протестуючи проти репресій, у 1984 р. Й.Тереля відмовився від радянського громадянства [3, с. 44].

У 1981 р. було створено правозахисну організацію п'ятидесятників «Комітет «Право на еміграцію» (один з лідерів – П. Ахтьоров).

Демократизувати тогочасний радянський державний устрій мало і забезпечення державою низки інших прав людини, які відстоювали дисиденти, зокрема, це стосується **права людини за свободу еміграції**. Основними дисидентськими течіями за свободу еміграції були: 1) **Рух німців за виїзд до ФРН** (особливо посилився з 1974 р., коли радянські німці у бажанні емігрувати на батьківщину знайшли реальну підтримку уряду ФРН); 2) **Єврейський рух за виїзд до Ізраїлю**, основними мотиваційними причинами якого були як дискримінація за етнічною ознакою в державі, так і єврейська національна та релігійна свідомість.

Активна громадянська позиція дисидентів проявилася і у відстоюванні права людини на свободу пересування в середині СРСР, зокрема, це стосувалося репресованих народів (кримських татар, чеченців, німців та ін.) Найпотужнішим дисидентським рухом у СРСР був **Рух кримських татар за повернення до Криму**. Він був тісно пов'язаний з правозахисним рухом. Такі правозахисники як П. Григоренко, О. Костерін, Д. Камінська та інші переймалися долею як окремих представників руху, так і відновлення історичної справедливості відносно всього кримсько-татарського народу. Згодом Мустафа Джемільєв, активіст кримсько-татарського руху, став одним з активних членів створеної в Москві в 1969 р. Ініціативної групи захисту прав людини.

У Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській областях та в інших містах у 70-х роках ХХ ст. почав поширюватися правозахисний рух за соціальні та економічні права, створення вільних профспілок. Так, 26 лютого 1978 р. шахтар з Макіївки В. Клебанов створив в СРСР першу незалежну профспілку «Асоціація вільної профспілки трудящих у Радянському Союзі» з

метою захисту прав трудящих, перш за все, права на працю, боротьби з зловживаннями бюрократії. Проте вже навесні 1978 р. спілка перестала існувати після арешту її активістів. Невдовзі, 28 грудня 1978 р., в Москві було створено всесоюзну громадську організацію для захисту соціальних та економічних прав – **«Вільне міжпрофесійне об'єднання трудящих»**, яка мала свої автономні структури у різних куточках країни, в тому числі і в Україні. Проіснувала ця організація до середини 1980 р.

Ідеї захисту прав і свобод людини популяризувалися також через самвидав, який із можливості незалежного обміну думками почав перетворюватися на певну організаційну інфраструктуру опозиційної діяльності. Так, починаючи з 1968 р., в Україні зусиллями московських дисидентів розповсюджувалася «Хроніка текучих подій», матеріали про Україну для якої писав Л. Плющ. У 1970–1972 рр. інформація почала поширюватися завдяки машинописному періодичному виданню «Український вісник», створеного В. Чорноволом (до редколегії входили також М. Косів та Я. Кендзьор), лейтмотивом якого стало поєднання боротьби за права людини з боротьбою проти національного гноблення. Так, кожний випуск «Українського вісника» починався також передмовою: ««Вісник» містить без узагальнень інформацію про порушення свободи слова й інших демократичних свобод, гарантованих Конституцією, про судові і позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності (факти шовінізму й українофобії), про спроби дезінформувати громадськість, про становище українських політв'язнів по тюрмах і таборах, про різні акції протесту тощо» [5, с. 118]. Також в ньому побачили світ праці літературного і політичного самвидаву. Активна громадянська позиція опозиціонерів ставала небезпечною для радянської системи. 28 червня 1971 р. ЦК КПРС ухвалив таємно постанову «Про заходи протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів», яку невдовзі продублював ЦК КПУ. Всесоюзна кампанія з метою ліквідації самвидаву перетворилася в масову розправу над представниками української інтелігенції. Фактично людей засуджували за переконання або за підозрою в переконаннях, що не збігалися з офіційною ідеологією. Як писав у 1975 р. В. Стус: «Судові процеси 1972–1973 років на Україні – це суди над людською думкою, над самим процесом мислення, суди над гуманізмом, над проявами синівської любові до свого народу. Покоління молоді української інтелігенції, що його зробили поколінням політв'язнів, було виховане на ідеях гуманізму, справедливості, свободи. У цьому вся його провина, весь його злий намір. Але тільки такими синами славен народ – і нині й у віки вічні» [7, с. 564].

Нова сторінка протистояння дисидентів і тоталітарної держави відкрилася у другій половині 70-х років ХХ ст., а основним лейтмотивом її стала відкрита правозахисна діяльність. Розвитку правозахисної діяльності в Україні сприяли й загальносвітові процеси. У 1946 р. Рада ООН створила Комісію з прав людини. 10 грудня 1948 р. на сесії Генеральної Асамблеї ООН у Парижі було прийнято Загальну декларацію прав людини, преамбула і 30 статей якої вміщували основні права і свободи людини, дотримання яких мають забезпечити держави, підписавши останню. Зобов'язання дотримуватися Загальної декларації прав людини ООН

були затверджені представниками європейських держав, а також США і Канади у Прикінцевому акті Народи з безпеки і співробітництва в Європі, підписаному ними 1 серпня 1975 р. в столиці Фінляндії Гельсінкі.

Після опублікування Прикінцевого акта у газеті «Известия» від 1 серпня 1975 р., з метою втілення його в життя в Радянському Союзі, створилися групи сприяння виконанню Гельсінських угод. 12 травня 1976 р. московські правозахисники створили Московську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод на чолі з Ю. Орловим. 9 листопада 1976 р. в Конча-Заспі під Києвом була створена **Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод** (далі – УГГ). Діяльність групи скеровувалася виключно гуманітарно-правовими мотивами. Як підкреслюється у відкритому листі М. Руденка до людей доброї волі: «Наша Група не має ніяких політичних цілей, наше завдання виключно гуманітарне: сприяти виконанню Гельсінських Угод у ділянці людських прав», проте групу цікавить і національне питання, адже «більшість українських політв'язнів засуджено за вигаданий або справжній націоналізм». З її утворенням правозахисний рух в Україні набув можливості не лише заявити про декларативність прав в СРСР, а й організуватися, привернув увагу світової громадськості до порушень прав громадян. Групу очолив поет і публіцист М. Руденко, до складу групи увійшли: О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, О. Мешко, Н. Строката, І. Кандиба, О. Тихий, М. Мариневич, М. Магусевич. Програмний документ УГГ, меморандуми, заяви, звернення та бюлетені УГГ присвячувались різним аспектам забезпечення прав українців. Як згодом зазначав у своїй праці «Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи» Ю. Литвин: «сучасний правозахисний рух – це боротьба за такий спосіб життя, яке мирно розвивається за власними законами, прагнучи все більшої демократії і свободи, де б людина була творцем своєї долі, а не додатком державно-партійної машинерії, де б суспільство диктувало свою волю державі, а не навпаки. Уся діяльність гелсінських груп в СРСР спрямована на захист прав і свобод людини та суспільства від будь-яких зловживань з боку властей, це самозахист суспільства від деспотизму чиновницької бюрократії» [1, с. 376 – 377].

Першим програмним документом групи стала Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, підписана членами групи під час установчих зборів. Відзначаючи той факт, що за Договором від 30 грудня 1922 р. про створення СРСР всі міжнародні угоди, підписані урядом Радянського Союзу, поширюються також на український народ, особлива увага приділялася забезпеченню реалізації Гельсінських угод в Україні. З цієї метою організація взяла на себе зобов'язання ознайомлювати широкі кола української громадськості з Загальною декларацією прав людини ООН, яка має стати базовою у відносинах між особою і державою. Група має сприяти встановленню вільних контактів між людьми, вільному обміну інформацією та ідеями, домогатися акредитування в Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агентств тощо. Важливим завданням групи мало стати також ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень прав людини в Україні та щодо українців, які

проживають в інших республіках. Намагаючись поставити український національний інтерес на міжнародну правову основу, група домогалася, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Гельсінських угод, Україна була представлена окремою делегацією. У меморандумах групи правозахисники, порушуючи питання суверенітету українського народу, базовими засадами становлення його державності визнають: 1) пріоритетність інтересів людини, а не держави в суспільному розвитку; 2) вільна, мисляча людина – важливий чинник історичного прогресу людства; 3) Україна має приєднатися до спілки інших націй, до єдиного духу людства, проте залишитися «господарем своєї землі, своєї традиції, свого творчого спадкоємства, своєї волі до побудови кращого життя – для всіх, для кожного» [4, с. 66 – 67]. Розглядаючи СРСР як бюрократичну структуру, яка декларуючи, не виконує взяті на себе міжнародні зобов'язання щодо прав людини, УГГ вбачає необхідним повернутися до «правосуб'єктності людини, що відображено й в ст. 6 Загальної декларації прав людини, – і діяти у відповідності з волею суб'єкта, а не параграфу закону, створеного для затьмарення права, а не здійснення його» [4, с. 68] та вимагає від імені групи забезпечення державою демократичних прав і свобод людини, зокрема:

– «Звільнити всіх політв'язнених і ліквідувати відповідні статті в Кримінальних кодексах Союзу та республік.

– Відкрити кордони країни для вільного виїзду та в'їзду.

– Відкрити річища для вільної інформації – наукової, мистецької, літературної, особистої та всякої іншої, яка не вражає права Людини.

– Назавжди ліквідувати цензуру як реліктовий інститут феодалізму, передавши видавництвам право не допускати на книжковий чи інший ринок мілітаристичної та порнографічної продукції.

– Ліквідувати смертну кару як прояв злочинності державної структури. Держава не може народити життя, вона не має права й відбирати його.

– Осудити на рівні Об'єднаних Націй саму ідею убивства, а отже, затаврувати будь-яку державу або особу, що прагне здійснити свої наміри з допомогою вбивства (війни) – як ворогів Людства, що не мають права ввійти в Спільне Майбутнє.

– В найближчі роки ліквідувати армії (крім внутрішніх сил порядку) і створити Всепланетне Братерство народів на основі Об'єднаних Націй.

– Спільно вирішити економічні, екологічні, демографічні та космологічні проблеми.

Пора прокинутися від бюрократичної сплячки і збагнути, що проблема однієї людини є проблемою всього людства, і виходить у всіх своїх діях з цієї спільної для всіх основи» [3, с.123 – 124].

Іншими важливими документами правозахисників стали: 1) спільний документ МГГ і УГГ «Нові репресії і новий етап правозахисного руху в СРСР» (серпень 1977 р.); 2) опубліковані у четвертому випуску «Інформаційного бюлетеня» УГГ у листопаді 1978 р. статті «Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу» та «Наші завдання».

Діяльність групи була різко негативно сприйнята владою. Політичні переслідування на початку 80-х років переросли в арешти та засудження дисидентів-правозахисників

з найсуворішими термінами покарання. До 1982 р. всі члени УГГ були засуджені за сфальсифікованими кримінальними звинуваченнями або ст. 62 КК УРСР й відбували покарання в таборах та в'язницях. Це було вельми красномовне діяння політики держави відносно легальної правозахисної діяльності її громадян. Як відзначав Ю. Литвин у своєму останньому слові, виголошеному на судовому процесі в м. Василькові 17 грудня 1979 р., «ставлення радянської держави до правозахисного руху в своїй країні є свідченням її суті, міри її демократизму. Декларовані на папері принципи, якими повинен керуватися радянський уряд, мусили б не тільки уможливити вільну діяльність Гельсінкських груп, а й усяляко сприяти їх діяльності, що цілком укладається в ці принципи. Але радянська влада розправляється з членами її гірше, як з кримінальним елементом; тим самим вона підкреслює, що її гуманітарні принципи, які нібито визначають її діяльність, є паперовими цяцками для показу, а не для користування» [1, с. 393].

Фактично до середини 80-х років ХХ ст. дисидентський рух в Україні був придушений. Проте, перебуваючи в неволі, зокрема, в таборі особливо суворого режиму ВС-389/36 у с. Кучино Пермської області, українські правозахисники вирішили гельсінкську групу не розпускати [4, с. 51]. У Меморандумі УГГ, написаному восени 1979 р., будучи вже засудженими, М. Руденко, Л. Лук'яненко, О. Тихий, М. Маринович, М. Матусевич, Й. Зісельс та інші залишаються вірними програмним документам Групи, розглядаючи відношення радянської держави до українського правозахисного руху як розправу комуністичної партії над своїми опонентами, які наслідком висвітлювати явища радянської дійсності з позицій справедливості та загальнолюдської правди. А у відкритих листах Л. І. Брежнєву «Проявіть великодушність!» та Мадридській нараді країн, що підписали Гельсінкські Угоди «Роззброєння – в серці» (вересень 1980 р.), члени УГГ зазначають, що ідеологічне протистояння всередині країн переноситься і на міжнародні взаємини, тому людство повинно гуманізувати себе задля врятування від знищення, у зв'язку з чим виникає потреба у «роззброєнні сердець і душ. Необхідний єдиний критерій буття для всіх людей понад розділеннями рас, націй і релігій», пропонується припинити ідеологічне протистояння та «вирішити негайно питання про загальну амністію для політв'язнених у своїх країнах. Затвердіть пакт про ліквідацію в кримінальних кодексах всіх ваших країн статей про переслідування з ідеологічних мотивів. Нехай щезне із словників Землі слово «політв'язнений», негідне людини космічної епохи. Такий крок просто і природно веде до довір'я всередині країн, а звідси – до довір'я між народами. Бо чи можна довіряти державам, що ведуть ідеологічну війну проти своїх громадян?» [1, с. 68].

Процес лібералізації влади в СРСР, який розпочався у 1985 р., за часів М. Горбачова, уможливив пробудження до політичного життя широких мас населення України. 30 грудня 1987 р. було оголошено про поновлення роботи УГГ, створено Українську ініціативну групу звільнення в'язнів сумління, до якої увійшли В. Барладяну, І. Гель, М. Горинь, З. Попадюк, С. Хмара, В. Чорновіл, поновлено видання «Українського вісника» як друкованого органу УГГ тощо. 11 березня 1988 р. було опубліковано «Звернення Української гельсінкської групи до української та світової громадськості» про відновлення її діяльності.

Головою УГГ було проголошено Л. Лук'яненка, до виконавчого комітету увійшли М. Горинь, З. Красівський, В. Чорновіл. З цього часу український дисидентський рух починає ставити перед собою виразно політичні цілі, які з перетворенням її на Українську Гельсінкську Спілку (7 липня 1988 р.) були зазначені в статутних документах новоствореної громадської організації. Невдовзі, 29–30 квітня 1990 р., Установчий з'їзд УГС перетворив її на першу в Україні політичну організацію, альтернативну КПРС/КПУ – Українську республіканську партію [8, с. 7], метою якої стало «створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного й культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу і розвитку громадянського суспільства, виведення України з міжнародної ізоляції на гідне місце серед вільних народів світу» [7, с. 679 – 680]. Серед головних засад партії визнається абсолютна цінність життя, свободи, самобутності людини і кожної нації, що має гарантувати демократичний державний та суспільний лад зі свободою економічної діяльності, рівноправністю різних форм власності, ринковим регулюванням та здоровим природним середовищем. Свободу людини має забезпечити дотримання міжнародних правових норм, демократичний державний лад та розвинуте громадянське суспільство, свободу нації – потужність її потенціалу та система міжнародних угод.

Підсумовуючи, слід зазначити, що дисидентський та правозахисний рухи в Україні у 60–80-х роках ХХ ст. були невід'ємною частиною загальнолюдського поступу в дусі свободи, а їх становлення та поширення спиралося на опозиційні настрої різних верств населення України та стало закономірною реакцією на порушення конституційних прав і свобод громадян у різних сферах суспільного життя, утиски національного культурного, духовного життя українців. В громадянській позиції діячів опозиції можна чітко відстежити важливі риси демократичного суспільства – автономність і правову захищеність особи, активну громадську позицію людини, яка здатна до солідарних дій. У програмних документах дисидентського та правозахисного рухів відстоювались інтереси вільної особистості, її право реалізовувати власні приватні цілі й інтереси, свої природні права на життя й гідне існування, на свободу будь-якої діяльності, що не заважає іншим, рівність перед законом тощо. Відчуття належності до української громади діячів дисидентського та правозахисного рухів знайшло своє втілення у відстоюванні прав українців на власний незалежний державний розвиток, проти культурної уніфікації і асиміляції українського народу, відродження рідної мови та культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Українська Гельсінкська Група 1978 – 1982: Документи і матеріали* / О. Зінкевич (ред.). – Торонто-Балтимор: «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983.
2. *Bilocerkowycz J. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation.* – Boulder and London, 1988.
3. *Захаров Б.* Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956 – 1987). – Харків: «Фоліо», 2003.
4. *Українська гельсінкська група. До 30-річчя створення: історія, документи* / Упоряд. О. Зінкевич, В. Овсієнко. – К.: Смолоскип, 2006.

5. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980-х років. – К.: Либідь, 1995.

6. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.). – К., 1994.

7. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998.

8. Українська Гельсінкська Спілка (1988 – 1990 рр.) у світлинах і документах / Упоряд. Ткачук О. – К.: Смолоскип, 2009.

9. Український Правозахисний Рух. Документи і матеріали Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінкських Угод на Україні / Упор. О. Зінкевич. – Торонто-Балтимор: «Смолоскип», 1978.

The author analysed the complex of world-view conceptions of ukrainian dissident and human rights activity in the 60th - 80th years of XX century, that defending human rights, considered the cost of human personality a leading feature, that immanent for development of democratic society and the ukrainian public traditions.

В статтє анализується комплекс мировоззренческих представлений українських дисидентів и правозащитників в 60 – 80-ые годы ХХ ст., которые, отстаивая права человека, считали ценностность человеческой личности ведущей чертой, присущей как для развития демократического общества в целом, так и для украинских общественных традиций в частности.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Стефанчук Р. О.,

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, провідний науковий співробітник відділу міжнародного приватного права та порівняльного правознавства НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України

У статті аналізуються шляхи розвитку сучасного цивільного права України з огляду на європейський вибір. Детально досліджується питання створення DCFR як нового фундаментального академічного проекту, який визначає майбутній розвиток європейського приватного права.

Ключові слова: розвиток цивільного права; DCFR; європейське приватне право.

Становлення України як правової держави не можливе без вивчення багатого досвіду право- та державотворення інших країн, особливо тих, що становлять найкращі світові зразки «правового мистецтва». Але, враховуючи одвічне Тарасове: «чужого навчайтесь та свого не цурайтесь», ми повинні усвідомити, що сліпе мавпування тих чи інших правових зразків і бездумне перетягування їх на правовий ґрунт України може дати стільки ж користі, скільки і спроба вирощувати теплолюбні рослини в умовах суворого полярного клімату. Тому запозичення тих чи інших елементів, принципів та систем повинно бути критичним і враховувати існуючі історичні традиції розвитку національного правопорядку. Лише за такої умови ми можемо запропонувати найбільш ефективний формат побудови унікальної української правової традиції.

З огляду на це вивчення багатого досвіду науки порівняльного правознавства та застосування його фундаментальних положень може стати для України варіантом подолання усіх негативних явищ на шляху формування громадянського суспільства. Однак, перед тим як заглиблюватись у бездонний океан системи правових знань зарубіжних країн, ми повинні дати відповідь на питання: а яку сферу (рівень) правових знань нам слід найбільш ретельно вивчати і яка мета такого вивчення? На наше глибоке переконання, право у своїй сукупності є складною та багаторівневою системою наукових знань, навичок та вмінь, яка включає у себе три основних рівні: математику права, філософію права та політику права. Математика права є первинним рівнем системи права, який містить у собі інструментарій права, його доктрини, способи та прийоми. Іншими словами, математика права — це система права у статичному її вигляді, фактичний відбиток сучасного стану її розвитку. Філософія права

вже включає різноманітні погляди на можливе філософське осмислення існуючого правового порядку та потенційні варіанти його розвитку. Але найбільш складним рівнем, на наше переконання, є рівень політики права, який має спрямовуватися на вибір тієї моделі права, яка найбільш повно відповідає політичним, економічним та соціальним реаліям, а також визначення її структури, елементів та етапів впровадження. І якраз цей рівень повинен бути предметом найбільш прискіпливого вивчення, оскільки дає можливість піймати динаміку розвитку правової системи та вектори її розвитку.

В Україні, на превеликий жаль, питання політики права фактично винесено за рамки наукових досліджень, а існуючий її рівень не витримує жодної критики. У нас фактично немає жодного нормативно-правового акта, який би закріплював загальні засади розвитку українського права. Прийняття нормативно-правових актів здійснюється хаотично та переважно неякісно. Навіть на найбільш елементарному рівні не існує чіткого порядку планування та здійснення нормотворчої діяльності. Безперечно, цьому сприяє відсутність низки фундаментальних актів, зокрема Закону України «Про нормативно-правові акти», який би унормував бодай первинний статичний рівень їх співвідношення, сформулював принципи та процедури нормотворення в Україні. Отже, слід дійти чіткого розуміння, що формування правової політики в нашій державі є нагальним завданням.

Однак ми маємо усвідомлювати, що формування правової політики в Україні не може бути обмеженим наведенням порядку у нормотворчій діяльності. Ми, будучи повноцінними учасниками світових процесів, повинні враховувати тенденції світового глобалізму, в тому числі і в сфері правової політики. А для України це питання є актуальним, як ні для якої іншої держави. Адже історично знахо-